

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İNGİLİS DİLİ MƏTNLƏRİNDƏ MƏNANIN İNKİŞAFI

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Xəyalə Məclum qızı İsayeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Əfqan Əli oğlu Abdullayev

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Fərman Hüsən oğlu Zeynalov

filologiya elmləri doktoru
Pərviz Yasinəli oğlu Ağayev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Çinarə Zahid qızı Şahbazlı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED.2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri:
filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Dissertasiya şurasının elmi katibi:
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın sədri:
filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dövrdə mətn dilçiliyinin müxtəlif problemlərinin tədqiqinə diqqət getdikcə artır. Bu sahənin mürəkkəb və daha çox tədqiqata cəlb olunan məsələlərindən biri də mətn daxilində onun vahidləri arasında formal-qrammatik bağlılıq, məzmun-semantik əlaqələr temanın məntiqi ardıcılığıdır. Mətnə ötürülən informasiya birdən deyil, tədricən formalaşır və mətn inkişaf etdikcə yaranır.

Mətn komponentlərinin struktur və məna əlaqələri sistemində iştirak edən vasitələr müxtəlif tipli və müxtəlif cinsli olsalar da, onlar müəyyən sistem təşkil edir. Mənanın inkişafında iştirak edən hər bir vasitə növünün mətnyaratmada özünəməxsus funksiyaları qeydə alınır. Bununla yanaşı, müxtəlif növlü və cinsli məna inkişafı mətnyaratmada aparıcıdır. Mətnin məna funksiyaları, mikrotoma və makrotema məna inkişafında elə funksiyalar daşıyır ki, onların arasında oxşar və fərqli cəhətlər aşkara çıxır. Bu oxşarlıq və fərqlilik müxtəlif bədii mətnlər əsasında öyrənilməlidir. Ayrı-ayrı mətnlərdə məna inkişafının müqayisəyə cəlb olunması da müasir dilçiliyin aktual problemlərindəndir.

Dilçilərin mətn linqvistikası sahəsində araşdırmalarının sayının artmasına baxmayaraq, mənanın inkişafı kifayət qədər öyrənilməmişdir. Məna və onun inkişafı ayrıca tədqiqat obyektinə olmamış, mənanın mətnyaratma funksiyalarına yalnız qısa şərhlər verilmiş, ümumi münasibət bildirilmişdir. Bütün bunlar da mövzunun aktuallığını bir daha şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektinə və predmetinə. Tədqiqatın obyektinə ingilis dili mətnlərində mənanın inkişafının tədqiqidir.

Tədqiqatın predmetinə ingilis dili mətnlərində mənanın inkişaf xüsusiyyətləri barədə olan fikirləri, tədqiqatları ətraflı araşdırmaq, mənanın hissələrə bölünməsi və budaqlanmasını şərtləndirən linqvistik və ekstralingvistik amilləri üzə çıxarmaq və onlara aid fikirləri dərinləşdirmək, sistemləşdirmək və ümumiləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi bədii mətnə mənanın inkişafı məsələsinin araşdırılmasıdır.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- mətn dilçiliyinin əsas anlayışlarına münasibət bildirilməsi və mətnin tədqiqi prinsiplərini təyin etmək;
- mətnin qrammatik kateqoriyalarını aydınlaşdırmaq və onların qarşılıqlı əlaqəsini araşdırmaq;
- ingilisdilli bədii mətndə inteqrasiya və kohezianın spesifik cəhətlərini və əsas göstəricilərini şərh etmək;
- ingilis dilinə məxsus mətnlərdə mikrotemanın məna sahəsini müəyyənləşdirmək, mikrotemaların məna əsasında əlaqələnərək daha geniş mənaya malik makrotema yaratmasını araşdırmaq;
- tema və rema keçidləri əsasında tematik progressiyanı öyrənmək, ingilisdilli bədii mətnə mənanın budaqlanması xüsusiyyətlərini araşdırmaq.

Tədqiqat metodları. İşdə əsasən mətnin diskursiv təhlili metodundan istifadə edilmişdir. Mətnin dil leytmotivinin tədqiqi zamanı aparıcı sözlərin müəyyənləşdirilməsi üçün mətnin statistik təhlili üsuluna müraciət edilmişdir. Mənanın inkişafı, tema və rema keçidləri söyləmin aktual üzvlənməsi üsulları ilə araşdırılmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Bədii mətn güclü və zəif mövqələrə malikdir. Güclü mövqe mətnin başlıq kompleksi və sonluğudur.
2. Mətnə məna mətnin başlanğıcda ilk söyləmlə daxil edilir və ardıcıl olaraq inkişaf etdirilir.
3. İngilisdilli mətnlərin mikrotemalarındakı mənalara müxtəlif əlaqə vasitələri ilə bir-birinə bağlanaraq makrotema əmələ gətirir. Makrotemanın məna sistemi mikrotemalardakı mənalara özündə birləşdirir.
4. Mikromətnə, eləcə də, makro mətnə mənanın budaqlanması baş verə bilər. Budaqlanan mənalara mətnin müxtəlif həcmli pragmatik vahidlərindəki mənalara əlaqələnərək ümumi mənanın inkişafında iştirak edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan germanistikasında ingilisdilli bədii mətnə mənanın genişlənməsi ayrıca tədqiqat obyektinə kimi öyrənilməmişdir. İşdə mənanın söyləmə daxilində yaranması və tema-rema əvəzlənməsi əsasında inkişaf etməsi

məsələləri araşdırılmışdır. Mətnin ayrı-ayrı temalarının mətnyaratmadakı funksiyaları müəyyənləşdirilmiş və bu funksiyalar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin üzə çıxarılmasına cəhd göstərilmişdir. Obrazın nitq portretinin canlandırılmasında, əsərin dil leytmotivinin yaradılmasında mənanın inkişaf xətlərinin izlənilməsi mətn dilçiliyində bu sahədəki işlərdən məsələyə yanaşma nöqtəyindən öz yeniliyi ilə seçilir. Tədqiqat işində qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrin həllində eyni nəsr və poeziya nümunəsindən götürülmüş materiallara istinad etmə tam mətnin müxtəlif aspektlərdən təhlili baxımından diqqəti özünə çəkir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işində mənanın inkişafı, mətnyaratma prosesində mətnin güclü və zəif mövqelərində mənalı və onlar arasındakı əlaqələr, bu əlaqələri yaradan formal-qrammatik və məntiqi-semantik vasitələrin ümumi məzmunun formalaşmasındakı funksiyaları yeni nəzəri aspektdən tədqiq edilmişdir. Mənanın inkişafında sintaktik paralelizmin rolu üzə çıxarılmışdır. İşdə ilk dəfə olaraq mikrotoma və makrotemada mənanın budaqlanması məsələsi qoyulmuş, mənanın inkişafı ilə bağlı olan tema-remə modelləri qurulmuşdur.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti onun nəticələrindən mətn dilçiliyinə aid dərslərin yazılmasında, mənanın inkişafı, tematik proqressiya, kogeziya vasitələri, təkrarlar, sintaktik paralelizm ilə bağlı xüsusi seminarların keçirilməsinə də istifadə imkanlarını özündə birləşdirir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas tezis və nəticələri Beynəlxalq və Respublika konfranslarında məruzələrdə öz əksini tapmış, konfransların materiallarından ibarət toplularda, eləcə də Respublikada və xarici ölkələrdə nəşr olunan elmi məcmuə və jurnallarda çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Filologiya və jurnalistika fakültəsi nəzdində İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından

ibarətdir. Giriş hissəsi 4 səhifə, 7658 işarə, I fəsil 39 səhifə, 77071 işarə, II fəsil 43 səhifə, 79372 işarə, III fəsil 37 səhifə, 67973 işarə Nəticə hissəsi 2 səhifə, 3656 işarədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 235730 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyənləşdirilir, müdafiyyəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobeasiyası və tətbiqi, quruluşu barədə yığcam elmi məlumat nəzərə çatdırılır.

Tədqiqat işinin birinci fəslı **“Mətnin semantik əsasları”** adlanır. Burada mətndə mənə-məzmun paralelləri təhlil edilir, aktual üzvlənmənin səviyyələri müəyyənləşdirilir, mətnin tematik proqressiyaları araşdırılır.

Müasir dilçilikdə mətn və diskurs geniş dairədə müzakirə, eləcə də, mübahisə obyektı olmuşdur, hər iki anlayışa xeyli sayda təriflər, izahlar verilmiş, onların oxşar, həmçinin fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsinə cəhd göstərilmişdir. Buna baxmayaraq, qeyd olunan anlayışlar hələ də tam birmənalı təyin edilməmiş şəkildə qalmışdır. Fikrimizcə, mətnlə diskursun şərhindəki fikir ayrılıqları, eləcə də qəbul edilmiş ortaq cəhətlər məsələyə yanaşmadan asılı olaraq yozumlanır. Birinci növbədə onu nəzərə almaq lazımdır ki, mətn həm maddi, yəni mövcud olan, həm də mücərrəddir. Kiçik həcmli bir hekayənin məzmununu, müəllif ideyasını, yazılma qayəsini çoxsaylı respondentdən öyrənmək istəsək, bu respondentlərin sayı qədər fərqli fikirlər, münasibətlərlə üzləşərik. Deməli, mətnin mahiyyətini açmağa mane olan əsas və mühüm cəhət onun semantikasını, mənəsini, daha ümumi şəkildə desək, məzmununu ilə bağlıdır. Mətn üzəndə olan eksplisit məzmundan və dərin qatda gizlənməmiş implisit məzmundan ibarətdir. İmplititliyə səbəb isə mətn vahidlərinin semantik yükü, əlaqələnmə nəticəsində mənə genişlənməsi, inkişafı, alt mövzuların, yaxud topiklərin qapanaraq yenisi ilə əvəzlənməsi, mətn boyu alt mövzuların bir-birinə nüfuz

etməsidir. Bədii əsərin həcmi, mətnin sərhədləri genişləndikcə onda məna-məzmun paralelləri, dolanbacları və bəzən labirintləri yaranır ki, belə vəziyyət mətni tam şəkildə izah etməyə mane olur.

Mətnin müəllifi və resipient mətnin ayrı-ayrı komponentləri arasında əlaqə adi vasitələrlə – koheziya vasitələri ilə bəirləşmədiyi hallarda da daim belə əlaqələri qurmağa çalışır. Mətnin yaradılma prosesi də, dərk olunma prosesi də koqnitiv şərtlənir. Mətn kəsilməz məna əlaqələri ilə təyin olunur. Kommunikasiyada ən kiçik semantik yükü söyləmə daşıyarsa, söyləmələrin kəsilməz məna əlaqələri mürəkkəb sintaktik bütövün məna yükünü əmələ gətirir. Paralel əlaqənin bir cəhəti də odur ki, burada cümlələrin yerini dəyişmək nəzərdə tutulan ümumi semantikada, mənanın paralel inkişafına xələl gətirmir. Əgər zəncirvari əlaqədə məna xətti inkişaf edirsə, paralel əlaqədə məna paralel inkişaf edir və mətnin fərqli semantik istiqamətlərdə qurulma imkanları ortaya çıxır. Fikrimizcə, paralel əlaqələr üçün eynizamanlılıq, qarşılaşdırma, müqayisə, oxşar modallıq, sintaktik paralelizm səciyyəvi olsa da, zəruri amillər deyil. Bununla belə, eyni temanın müxtəlif aspektləri açıldıqda istər-istəməz mövzu yaxınlığı özünü göstərir. Belə mövzu yaxınlığının mühüm səbəblərindən və ya onu doğuran amillərdən biri temanın eyniliyidir. İnformasiyanın ardıcıl olaraq eyni nöqtədən çıxışı, yaxud başlanması bu halda mütləqdir.

Elmi ədəbiyyatda “aktual üzvlənmə” hadisəsinin “kommunikativ üzvlənmə”, “kontekstual üzvlənmə”, “tema və remaya üzvlənmə”, “cümlənin funksional perspektivi”, “cümlənin kommunikativ perspektivi” termin-söz birləşməsi ilə ifadə olunması halları qeydə alınır ki, bunlardan hər hansı birinin ümumi şəkildə qəbul edilməsinə hələ ki, xitam verilməmiş, terminoloji variativlik qalmaqdadır. İşləklik baxımından isə “aktual üzvlənmə” aparıcıdır.

Aktual üzvlənmə ilə bağlı ilk tədqiqatlar sadə cümlələr əsasında aparılsa da, sadə cümlənin genişlənmiş variantlarının aktual üzvlənməsini aydınlaşdırmaq məsələni mürəkkəbləşdirmiş, mübtədə qrupu, xəbər qrupunu ayırma tələbləri də meydana çıxmışdır. Araşdırma və təhlillər bir daha təsdiq edir ki, aktual üzvlənməyə keçid mətn məsələsinə, mətnin qurulması və təşkili məsələsinə baxmaqla sıx əlaqəlidir. İkinci mühüm amil kommunikasiya

prosesində danışanın, yəni mətni təşkil edənin kommunikativ məqsədi, eləcə də kommunikativ niyyətindən irəli gəlir ki, onların təyini formalaşdırmada qrammatik vasitələr iştirak etsə də, qrammatikanın imkanlarından kənara çıxaraq semantika sahəsinə keçir. Söylənilən, deyilən fikirdə hansı məsələ, hansı mənə və məzmunun ötürülməsi danışan üçün vacibdir, əhəmiyyətlidir və nəhayət, aktualdır. “Aktual üzvlənmə” termin-söz birləşməsindəki birinci söz (aktual) əvvəlki cümlənin sön sözü (aktual) olaraq müəyyənləşmiş, dəqiqləşmişdir. Beləliklə, aktual üzvlənmə hadisəsi ilk olaraq sadə cümlə əsasında tədqiqata cəlb edilmişdir¹.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, rəbitəli nitqi bəzən dar mənada qəbul etmək sintaksisin vəzifələri və həcmi haqqında təsəvvürləri sıxır, daraldır. “*Sintaksis dilin qrammatik quruluşunun elə pilləsidir ki, bu pillədə rəbitəli nitq formalaşır. Buna müvafiq olaraq sintaksis elm kimi rəbitəli nitqin qurulması vasitələrini və üsullarını və hər şeydən əvvəl, həmin nitqin kommunikativ vahidini – cümləni öyrənir. ...Sintaksisdə elementar mənanın daşıyıcısı sözün sintaktik forması olan söz –sintaksemdir*”². Buradan aydın olur ki, elementar mənə daşıyan vahidlərin – sintaksemlərin sayı cümlənin komponentlərinin sayı qədərdir. Köməkçi qrammatik vasitələr və köməkçi nitq hissələri bu komponentlərdən sayılmır, onlar müəyyən komponentlə birləşərək elementar mənanı formalaşdırır. Sadə cümlələrdən fərqli olaraq, mürəkkəb cümlələrdə elə köməkçi vasitələr iştirak edir ki, onlar artıq cümlənin komponenti ilə deyil, cümlələr, cümlə və tərkiblər arasında əlaqə yaratmış olur. Beləliklə, aydın olur ki, qrammatik və aktual üzvlənmə arasında kifayət qədər aşkar fərqlər

¹ Крушельницкая, К.Г. К вопросу о смысловом членении предложения // – М.: Вопросы языкознания, – 1956. №5, – с.55-67; Русская грамматика. Синтаксис. Т.2. / – М.: Наука, – 1980. – с.190-203; Изенберг, Х. О предмете лингвистической теории текста // – М.: Прогресс, Новое в зарубежной лингвистике, – 1978. Вып. 8, – с.43-57; Дресслер, В. Синтаксис текста // – М.: Прогресс, Новое в зарубежной лингвистике, – 1978. Вып. 8, – с.112-116; Золотова, Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. / Г.А.Золотова. – М.: Наука, – 1982. в 6 б.

² Золотова, Г.А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г.А.Золотова, Н.К.Онипенко, М.Ю.Сидорова. – М.: Издание Института Языкознания РАН, – 2004. – с.37

vardır, aktual üzvlənmə aktuallaşdırmanın nəticəsidir. Aktuallaşdırma isə müxtəlif amillərdən asılı olub, fərqli vasitələrlə həyata keçirilir.

V.Matezius göstərir ki, gündəlik adi danışmaq prosesində cümlənin aktual üzvlənmə mənzərəsi işlənmiş, xüsusən yazılı dildə daha geniş yayılır və bu, bir-biri ilə danışanlar təkrarlandığında xüsusilə aydın hiss olunur³. Fikrimizcə, burada eyni adamlar arasında ünsiyyət zamanı bir amilin də aktual üzvlənməyə kəskin təsir göstərməsini qeyd etmək lazımdır. Həmin amil eyni adamların onlara tanış olan mövzuda və ya mövzularda danışmaq imkanındır. Mövzu bəlli olduqda temanın öz funksiyasını daha yaxşı yerinə yetirmək şərtini yaxşılaşdırır. Mövzunun eyniliyi aktuallaşdırma məqamlarının seçilməsinə də əsaslı təsir göstərir.

Üzvlənməyən sözlər bir nitq taktı əmələ gətirir və neytral intonasiya ilə seçilir. Zəif fraza vurğusu mübtədanın üzərinə düşür, potensial pauza olmur. Bir nitq taktı təşkil edən iki sözlü sözlərdə pauza üzvlənmə göstəricisidir. Ekspressiv variantda üzvlənməyən sözlərdə mübtədə xəbərdən əvvəl gəlir. *“Aktual üzvlənmənin ayrı-ayrı kateqoriyalarının müəyyənləşməsi cümlənin tərkib komponentlərinin məntiqi baxımdan yerləşməsi ilə bağlıdır. Bu komponentlər iki qrupa – subyekt və predikat qütübünə aid olub, cümlədə qütblər yaradır”*⁴.

İngilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəsindən Ə.Abdullayev bu nəticəyə gəlir ki, hər iki dilin mətnləri söz sırasının dəyişdirilməsi yolu ilə (inversiya), intonasiya ilə, formal-qrammatik vasitələrdən istifadə etməklə (morfoloji və sintaktik vasitələr), həmçinin prosodik elementlərdən (pauza, temp, ritm, vurğu və s.) istifadə etməklə formalaşır. Bu formalaşma vasitələri bilavasitə aktual üzvlənmə ilə bağlı olub məndüzəltmədə relevant rolunu oynayır. Həmin vasitələrlə düzələn mətnlərdə semantik bağlılıq gözlənilir, cümlələrin

³ Матезиус, В. О так называемом актуальном членении предложения // Введение в языковедение: Хрестоматия. / В.Матезиус. – М.: Аспект Пресс, – 2001. – с.241

⁴ Abdullayev, K. Dilçiliyə səyahət. Dilçi olmayanlar üçün dilçilik. / K.Abdullayev. – Bakı, Mütərcim, – 2010. – s.225

zəncirvarı əlaqəsi qırılmaz, onları hissələrə ayırmaq mümkün olmur, sonuncu cümlə məna cəhətdən əvvəlki cümlələrlə əlaqələnir⁵.

Mətn daim tematik inkişafda olur. Məlum olan ətrafında informasiyanın artması məna genişlənməsi, yenilərin bir-birini əvəz etməsi və əlaqələnməsi mətnin dərinləşməsinə səciyyəyəndir. Məhz bu baxımdan mətn quruculuğunda tematik proqressiyalar müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Məna necə genişlənir, necə dərinləşir, alt mövzular necə açılır, necə qapanır, daha böyük mövzular mənanın genişlənməsi və dərinləşməsi ilə hansı bağlılığa malikdir, bütün bunlar yalnız aktual üzvlənmə üzərində qurulmur, həm də mətnin tematik proqressiyasından asılı olur.

Nümunələrə müraciət edək. Dən Braunun əsərindən gətirdiyimiz birinci nümunə “Proloq” hissəsinin əvvəlindən götürülmüşdür. Əsərin birinci fəslə belə başlanır:

“Robert Langdon awoke slowly.

A telephone was ringing in the darkness – a tinny, unfamiliar ring. He fumbled for the bedside lamp and turned it on. Squinting at his surroundings he saw a plush Renaissance bedroom with Louis XVI furniture, hand-frescoed walls, and a colossal mahogany four-poster bed.

Where the hell am I?

*The jacquard bathrobe hanging on his bedpost bore the monogram: **HOTEL RITZ PARIS.***

Slowly, the fog began to lift”⁶.

Təhlilə cəlb etdiyimiz əsərin birinci fəslinin ilk cümləsindəki “dərhal” sözü belə aktuallaşdırıcı vasitələrdəndir. Lenqdonun əlini dolabçada gəzdirib gecə lampasını yandırması səhərin açılmadığını, gözlərini qıyaraq baxması qəfil açılan gözlərin işığa öyrəşməsindən bəhs edirsə, otaqdakı əşyalarla bağlı təsvirlər məkan barədə təsəvvürü formalaşdırmaq məqsədi daşıyır. Nəhayət, personajın daxili və ya səslənən nitqi kimi verilən, “Lənət şeytana, mən

⁵ Abdullayev, Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. / Ə Abdullayev. – Bakı: Xəzər Universiteti nəşri, – 1998. – s.139

⁶ Brown, Dan. The Da Vinci Code: [Electronic resource]. URL: https://www.academia.edu/37352956/Db_dvc_book_excerpts

haradayam?” nitq aktı Lenqdonun yarıyuxulu olduğunu, real həyata hələlik tam uyğunlaşmadığını göstərir.

Mikromətnlərin başlanğıc və sonunu təyin etmək lazım gəlir. Mətn abzaslardan ibarət olduğundan və növbəti abzasın başlanması fikrin əvvəlki fikirdən, mənanın əvvəlki mənadan müəyyən qədər uzaqlaşdığını göstərir. Burada zəncirvari əlaqələr sanki qırılır və mənanın yeni xətt üzrə genişlənməsi və dərinləşməsi baş verir. Proloqun birinci və ikinci abzasını xatırlayaq. Birinci abzasda Jak Sonyerin böyük qalereyaya daxil olması, divardan rəsmi qopartması və çərçivədə olan rəsmın onun üstünə aşması təsvir olunur. Abzasda hadisələr arasında ardıcılıq vardır.

Əsərin VI fəslində bu məsələyə bir də aydınlıq gətirilir.

*“Is that... a **Caravaggio** on the floor?”*

Fache nodded without even looking.

The painting, Langdon guessed, was worth upward of two million dollars, and yet it was lying on the floor like a discarded poster. “What the devil is it doing on the floor!”

Fache glowered, clearly unmoved. “This is a crime scene, Mr. Langdon. We have touched nothing. That canvas was pulled from the wall by the curator. It was how he activated the security system.”⁷

Bir çox dillərdə müəyyənlik kateqoriyası leksik elementlərlə, daha çox artikllərlə ifadəsini tapırsa, başqa qrup dillərdə bu kateqoriya presuppozisiyaya əsaslanır. Ümumiyyətlə, müəyyənliyin hansı üsulla öz ifadəsini tapmağından asılı olmayaraq, aktuallaşma prosesi ilə müşayiət olunur. *Give me a book; give me a pen; mənə bir kitab ver; mənə bir qələm ver.* Azərbaycan dilində presuppozisiyada “bir” sayının olması tema ilə aktuallaşmadan fərqli olaraq “kitab” sözünün müəyyənlik – qeyri-müəyyənlik baxımından təyinində əlavə çalar yaradır: “Hansı kitabı verir?” “Bir” sayı işləndikdə isə, qeyri-müəyyənlik gücləndiyindən oxşar sual meydana çıxmır.

İşin bu fəslində aparılmış tədqiqat göstərir ki, mətn başlanğıca malikdir və ilk yeni məlumat bu hissədə daxil edilir və ardıcıl olaraq inkişaf etdirilir. Mətn vahidi olan mürəkkəb sintaktik bütövlər də onun əvvəlindən başlanaraq bir-birini əvəz edir. Birinci cümlədə

⁷ Brown, Dan. The Da Vinci Code: [Electronic resource]. URL: https://www.academia.edu/37352956/Db_dvc_book_excerpts

ötürülən nisbi bitmiş fikir sonrakı cümlə ilə əlaqəyə malik olur. Bu, söyləmlərin tema-rematik əlaqəsi kimi təzahür edir.

Mətnin mənasının təşkili baxımından mətnin strukturunda aktual üzvlənmədə məna bağlılığının və mənanın genişlənməsinin kommunikativ, praqmatik və informativ aspektləri problemləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Dissertasiyanın **“Mətnin məna təşkili”** adlanan ikinci fəslində məhz bu məsələlərin ingilisdilli bədii mətnlər əsasında tədqiqini qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

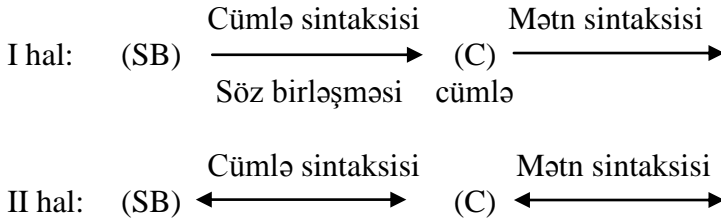
“Dilçilik tədqiqatlarında mətn iki növə – makro və mikromətnlərə ayrılır. Makromətnlər – mənası, məqsədi, strukturu, kompozisiyası, qrammatik və kommunikativ bütövlüyü olan cümlələr, abzaslar birliyidir, geniş mətnlərdir...”

Mətn sintaksisində nəzərdə tutulan mikromətn xüsusi səciyyəvi əlamətləri olan linqvistik vahiddir. Mikromətn ... sintaktik bütövlərə uyğundur”⁸. Bu yanaşma iki növ mətni ortaya qoyur: 1) mikromətn; 2) makromətn. Əgər makromətnin mikromətnlərdən təşkil olduğunu qəbul etsək, mətn makromətnidir və onun xüsusi halı mikromətnidir. Bu halda mətn və mikromətn bölgüsünü də irəli sürmək mümkündür. Kiçik vahid mikromətn, yaxud sintaktik bütöv və ya işlək termin mürəkkəb sintaktik bütövdür. Məsələ ondadır ki, mürəkkəb sintaktik bütövün özünün dəqiq təyini barədə mövcud fikirlərdə hələ ki, elmi mübahisə doğuran məqamlar az deyildir. K.Abdullayev haqlı olaraq yazır: *“Dilçilik ədəbiyyatında mikrotekstlə yanaşı, eyni hadisənin elmi adı üçün “tekst”, “mürəkkəb sintaktik bütöv”, “period”, “diskurs”, “abzas”, “frazifövqi vahid” və başqa sintaktik terminlərdən də istifadə olunur. Bu terminlərin, demək olar ki, hamısı genetik baxımdan qohumluq anlayışları ifadə edirlər və əsasən bir-birini əvəz edə bilirlər. Buna baxmayaraq, onlardan bəzilərini anlam fərqliliklərinə görə fərqləndirmək lazımdır”⁹*.

⁸ Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Ünsiyyət, – 2000. – s. 424-425

⁹ Abdullayev, K. Dilçiliyə səyahət. Dilçi olmayanlar üçün dilçilik. / K.Abdullayev. – Bakı: Mütərcim, – 2010. – s.20

Ənənəvi və funksional sintaksisi, K.Abdullayevin təbirincə desək, “cümlə sintaksisi və mətn sintaksisi” arasındakı münasibətə baxışlardakı fərq bir halda ikinciyə birincinin davamı kimi, digər halda hər ikisinə təcrid edilmiş şəkildə yanaşmadadır. Bunu sxem şəklində göstərək:

Birinci halda başlanğıcda söz birləşməsi (SB), aralıq və ya keçid mövqedə cümlə (C) durur. İkinci halda cümlə sintaksisi SB-dən başlanır, C-də bitir. Mətn sintaksisinin başlanğıcı da, sonu da mətndir. Mürəkkəb sintaktik bütövü mətnin elementar və ya ən kiçik vahidi kimi qəbul edənlər mətn sintaksisinin başlanğıc nöqtəsinə onu da qoyurlar, bəzən ona mikromətn deyirlər. Son nöqtə makromətni isə qoymaq mümkün deyil, çünki onu maddi nöqtə kimi təsəvvür etmək olmur.

*“Son illərdə mətnin lingvistik cəhətdən tədqiqi onun ayrı-ayrı aspektlərinin öyrənilməsinə gətirib çıxarmışdır; mətnin məna təşkili, onun struktur-semantik xüsusiyyətləri, mətnin komponentlərinə daxil olan cümlələr arasında quruluş – məna əlaqə və münasibətləri öyrənilmiş, kommunikativ vahid kimi mətnin spesifikasiyası nəzərdən keçirilmişdir”*¹⁰.

M.Musayev sadə və mürəkkəb quruluşlu mürəkkəb sintaktik bütövləri bir-birindən ayırır. Onun fikrinə görə, komponentlərin sayına və onlardakı işləm məqamlarının struktur, semantik və funksional olaraq gerçəkləşən, iki komponentdən ibarət və iki işləm məqamına malik sintaktik konstruksiyalar sadə quruluşlu mürəkkəb sintaktik bütövlərdir. Müəllif mürəkkəb quruluşlu mürəkkəb sintaktik bütövün formalaşmasının xarakterik cəhətini baş, orta və son

¹⁰ Abdullayev, Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. / Ə.Abdullayev. – Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, – 2011. – s.82-83

mərhələnin mövcudluğu ilə bağlayır¹¹. Mürəkkəb sintaktik bütövün baş, orta və son mərhələləri bir-biri ilə məna bağlılığına malikdir və mətnin məna təşkilinin aparıcı xətti, əsasən, bu istiqamətdə qurulur.

Dil sisteminin üç vacib funksional-semantik komponentindən mətnlik mətnyaratma komponenti sayılır və aktual üzvlənmə dilin ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirir. Ünsiyyət üçün informasiyanın formalaşdırılıb ötürülməsi və onun üç mərhələdən – baş, orta və son mərhələdən keçərək mikromətn səviyyədə tamlıq, bitkinlik qazanması zəruridir¹².

Cümlənin aktual üzvlənməsinə dair işlərində F.Daneş sintaksisə üçsəviyyəli yanaşmaq ideyasını irəli sürmüş, semantik, qrammatik və cümlənin funksional perspektiv səviyyələrini ayırmışdır¹³.

F.Daneşin tematik proqressiya nəzəriyyəsi mətnin qurulmasının əsasında duran mücərrəd modeldir. Konkret mətnlərdə tematik proqressiyanın 5 tipi xalis şəkildə qeydə alınmış, daha çox onların müxtəlif kombinasiyalarına rast gəlirik.

Mətn strukturunu tema və remaların bir-birini əvəz edən zənciri kimi qəbul etmiş F.Daneş tema-rema strukturunun aşağıdakı beş tipini göstərmişdir: 1) sadə xətti proqressiya; 2) təkrarlanan temalı proqressiya (paralel əlaqələnmiş bütün cümlələrdə tema təkrarlanır); 3) törəmə temalı proqressiya; 4) bölünən temalı proqressiya; 5) tematik sıçrayışlı proqressiya¹⁴.

Bu tiplərin bəzilərinə diqqət edək.

Sadə xətti proqressiya ardıcıl tematikləşən proqressiya da adlandırılır. Tematik proqressiyanın bu tipinə mətnə daha çox təsadüf olunur. Sadə xətti proqressiyada informasiya ardıcıl açılır, əvvəlki söyləmin reması sonrakı söyləmin temasına çevrilir.

¹¹ Musayev, M.M. Türkojoloji dilçilik. / M.Musayev. – Bakı: Mütərcim, –2012. – s.253

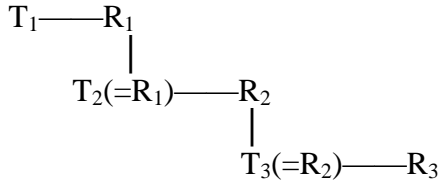
¹² Хэллидей, М.К. Когезия в английском языке // Исследования по теории текста: реферативный сборник. / М.К.Хэллидей. – Москва, – 1979. – с. 110

¹³ Danesh, F. Three-level Approach to Syntax // Prague: Academia, Travaux linguistiques de Prague, – 1964. №1, – p.221-242

¹⁴ Danesh, F. Functional sentence perspective and organization of the text // – Prague: Papers on functional sentence perspective, – 1974. – p.116-118

*“The sun came through the open window and shone through the beer bottles on the table. The bottles were half full. There was a little froth on the beer in the bottles, not much, because it was very cold. It collared up when you poured it into the tall glasses.”*¹⁵

Mürəkkəb sintaktik bütövün birinci söyləminin reması ikinci söyləmin temasına çevrilir. İkinci söyləmin reması üçüncünün teması olur. Xətti tematik progressiya aşağıdakı sxem şəklində təsvir olunur:

Bu mətnin birinci cümləsi tabesiz mürəkkəb cümlə olub “and” bağlayıcısı ilə bağlanan iki cümlədən ibarətdir. Hər iki cümlə eyni mübtədaya malikdir. Birinci sadə cümlədə “günəş şüaları”nın pəncərəni işıqlandırması haqqında informasiya yenidirsə, ikincidə stolun üstündəki “pivə şüşələri” aktuallaşdırılır. Yəni diqqət işığın haradan keçməsinə cəlb ediləndə stolun üstündəki şüşələr nəzərə çatdırılır.

Tematik progressiyanın ikinci tipində bir tema iştirak edir və həmin tema sonrakı cümlələrdə təkrarlanır, remalar tema haqqında müxtəlif məlumatlar daxil etməklə mətni qurur. Tema sanki mətni bir yerə toplayır, məlum olanın (temanın) ətrafında mənanı genişləndirir.

*“Through the window I saw two men come up the front steps. They came into the drinking room. One was the bearded peasant in the high boots. The other was the sexton. They sat down at the table under the window. The girl came in and stood by their table. The peasant did not seem to see her. He sat with his hands on the table. He wore his old army clothes. There were patches on the elbows”*¹⁶.

Kommunikativ planda mətnin bu hissəsində hər bir sonrakı söyləm əvvəlkinə əsaslanır. Ona görə mətnin genişlənməsi birinci söyləmdəki tema üzrə gedir və tema növbəti cümlənin də teması olur. Bəzi hallarda tematik zəncirin birinci manqası fakültativ ola bilər.

¹⁵ Hemingway E. An Alpine idyll: [Electronic resource]. URL:

http://vietmessenger.com/books/?title=men_without_women&page

¹⁶ Yəni orada.

Yuxarıdakı nümunədə birinci söyləmədəki “two men” növbəti söyləmin temasına çevrilir. Müəllif bu iki nəfəri söyləmə “they” əvəzliyi ilə daxil edir. Sonrakı iki söyləmə əvvəlki tema kəmiyyət baxımından bölünür. Müəllif tematik inkişafı “two men → they → one → the other → they” istiqamətində aparır. Mürəkkəb sintaktik bütövün son söyləmədə də “they” teması istifadə olunur.

Mətnə onun hissələri arasında əlaqə müxtəlif şəkillərdə yaranır. Bu məqsədlə semantik təkrarlardan, koreferentlikdən, mövzu eyniliyindən, tərəfin mövzunu davam etdirmək üçün yeni stimulundan istifadə olunur. Bununla yanaşı, mətnin rabitəliliyini, əlaqəliyini şərtləndirən daha bir əlaqə forması da vardır. Bu əlaqə növü müasir dilçilikdə praqmatik əlaqə adlandırılır. Mətnə işlənən dialoqlarda praqmatik əlaqənin dörd forması özünü göstərir:

“How long ago did you leave Vevey?” asked my wife.

“Two years ago this fall. It’s her, you know, that I’m taking the canary to.”

“Was the man your daughter was in love with a Swiss?”

“Yes,” said the American lady. “He was from a very good family in Vevey. He was going to be an engineer. They met there in Vevey. They used to go on long walks together.”

“I know Vevey,” said my wife. “We were there on our honeymoon.”

“Were you really? That must have been lovely. I had no idea, of course, that she’d fall in love with him.”

“It was a very lovely place,” said my wife.

“Yes,” said the American lady. “Isn’t it lovely? Where did you stop there?”

“We stayed at the Trois Couronnes,” said my wife.

“It’s such a fine old hotel,” said the American lady.

“Yes,” said my wife. “We had a very fine room and in the fall the country was lovely.”

“Were you there in the fall?”

“Yes,” said my wife”¹⁷.

¹⁷ Hemingway E. An Alpine idyll: [Electronic resource]. URL: http://vietmessenger.com/books/?title=men_without_women&page

E.Heminqueyin hekayəsindən götürülmüş bu fraqment personajlar arasında dialoqu əhatə edir və dialoji nitq şəraitində temanın dəyişməsi, mənanın genişlənməsi baş verir.

Məlumdur ki, informasiya eksplisit və implisit formalarda ötürülə bilər. Eksplisitlik informasiyanın daha aşkar, daha aydın şəkildə verilməsidirsə, implisitlik onun gizli və qeyri-aşkar ötürülməsidir. İmplisiti informasiyanın aşkara çıxarılması üçün kontekst və köhnə informasiya ilə yeninin qarşılaşdırılması əsasdır.

Mətn dilçiliyi, mətn sintaksisi sahəsində tədqiqatların artması ellipsis hadisəsinin başqa prizmadan öyrənilməsinə geniş imkanlar açmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, ellipsis struktur mətn yaradıcı vasitələrdən biridir və mətnyaratma vasitələri arasında onun öz yeri vardır. Mətnə ellipsis komponentlərdən birində müəyyən vahidin iştirak etməməsi ilə üzə çıxır. Lakin onun yoxluğu formal səciyyə daşıyır. Ellipsisə uğramış vahid, mətnə olmasa da, onu bərpa etmək olur.

A.Kexler ellipsisdən istifadəni qənaətlə, cümlənin izafi yüklənməsinin qarşısını almaqla bağlayır. O. nitqdə ellipsisin tətbiqinin üç münasibət motivindən asılı olduğunu göstərir. Həmin münasibətləri A.Kexler belə təyin edir: 1) səbəb-nəticə münasibəti; 2) yaxın kontekstlər arasındakı münasibət; 3) oxşar münasibət¹⁸.

İmplisit şəkildə verilən informasiya zaman, məkan, əvvəl təsvir olunmuş şəraitlə daha çox bağlı olur. İnformasiya ötürücüsünün yoxluğu, sıfır üzvlü linqvistik dəyərlilik resipiyent tərəfindən bərpa edilir. Bu bərpaetmə susma (on default) rejiminə uyğun gəlir.

Cümlə fikrin ifadəsinin ilkin və əsas dil formasıdır. Onun qurulması və mənası məntiqi təhlillə açılır. Məhz kommunikativ sintaksisdə təfəkkürlə dilin, nitqin və onların vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və münasibətləri bilavasitə üzə çıxır. Bu zaman cümlə yalnız üzvlərinə görə deyil, həm də mənasına, informasiyanın verilməsi vacibliyini göstərən elementlərə görə üzvlənir. Bu prosesdə sintaktik vahidlər məntiqi-qrammatik və üslubi vahid kimi çıxış edir.

Mətnin məna genişlənməsinə görə tədqiqi zamanı daxil edilən köhnə və yeni informasiyanın müəyyənləşdirilməsi üçün həmin

¹⁸ Kehler, A. Coherence and the Resolution of Ellipsis//Linguistics and Philosophy, – 2000. No23.6, – p.537

informasiyanın mətndə əvvəl işlənib-ışlənmədiyi yoxlanılır. Əgər hadisə, personaj haqqında mətndə daha əvvəl informasiya verilmişdirsə, bu informasiya köhnə sayılır. Qalan informasiya yeni və neytral informasiya hesab olunur. Bəzi hallarda köhnə və yeni informasiyanı ayırmaq çətin olur.

"Perhaps it was a bad idea," I said, "but the question is what to do now. I want you and Finn to help me to write a letter."

Phantasi films evidently decided that human beings were bad box office and started on their series of animal pictures, and they did make one or two discoveries in the animal kingdom."¹⁹

Indifferent (köhnə-yeni) anlayışlarının ifadəsində köməkçi feillər (*do, have*), xahiş bildirən sözlər (*please*), inkar ədatı *not* özünəməxsus rol oynayır. Fikrimizcə, *not* neytral sözlər qrupuna daxil edilə bilməz. Çünki bu sözü kontekstdən atdıqda məna dəyişir. Məsələn: *I like apples. I do not like apples.* Deməli, *not* yeni informasiya daşıyır. Lakin köhnə və yenini belə indifferent elementlərin köməyi ilə ayırmaq ideyası hələlik tam tədqiq edilməmişdir.

Mətdə tək-tək cümlələrin, ayrı-ayrı söyləmələrin teması ilə sintaktik bütövün ümumi mikroteması eyni deyil. Hər bir cümlənin teması, demək olar ki, həmin cümlənin özündə açıqlanır, onun öz reması vasitəsilə şərh olunur. Mətnin mikroteması isə bu cür əlaqəli bir sıra cümlələrin birliyi əsasında şərh olunur. Mikrotema tam şərh olunduqda bir sintaktik bütöv yaranmış, başa çatmış olur. Aktual üzvlənmənin ayrı-ayrı kateqoriyaların müəyyənləşməsi cümlənin tərkib komponentlərinin məntiqi baxımdan yerləşməsi ilə bağlıdır. Bu komponentlər iki qrupa – subyekt və predikat qütübünə aid olub, cümlədə qütblər yaradır.

Mətnin kommunikativliyi onun oxucu tərəfindən qavranma dərəcəsi ilə ölçülür. Mətdə onu yaradan şəxsin nitq fəaliyyəti ifadəsini tapır. Bu fəaliyyət eyni zamanda mətni oxuyan, dinləyən şəxsin qavrama qabiliyyətini nəzərə alır. Mətnin quruluş nöqtəyindən tədqiqi məsələləri onun kommunikativ hadisə olmasından çox zaman yan keçir. Mətnin tamlığı və əlaqəliyi, eyni zamanda, mətni yaradan və qavrayan kommunikantların münasibətindən də

¹⁹ Iris, Murdoch. Under the net. Reprint society. / M.Iris. – London: LTD, – 1995. – p.32

asıldır. Kommunikantlar mətnin tamlığı və əlaqəliyi ilə bağlı xətaları kommunikasiya şəraiti onların nəzarəti altında olduqda kəskin hiss etmirlər.

Kommunikativ funksiyadan diqqəti məlumat üzərində cəmləşdirmək üçün istifadə olunur. Nitqdə istifadə edilən “qeyd etdiyim kimi, dediyim kimi, söylədiyim kimi”, “yuxarıda qeyd olunduğu kimi”, “bildiyimə görə” və s. bu tipli sintaktik konstruksiyalar referentiv funksiyanın daşıyıcısıdır.

Kommunikasiya və ya ünsiyyət özünün normal halında bir-birinin ardınca sıralanan nitq aktlarından təşkil olunur. Danışan nitq aktını həyata keçirir və bu zaman qarşısında yalnız dinləyənin onu başa düşməsi məqsədini qoymur. O həm də dinləyənin danışanın bu və ya digər informasiyanı nə üçün ötürməsinə qavramasını istəyir. Bu cəhət informasiyanın ötürülməsinin daha vacib məqamıdır. Bundan başqa, adresant ötürdüyü informasiyanın adresat tərəfindən şərhli və ya qavranması prosesində adresatın müəyyən sahədə fikir və düşüncələrinə təsir göstərməyə də can atır. Deyək ki, adresant adresatın müəyyən hadisə ilə bağlı fikrini dəyişmək istəyir, yaxud adresat adresatın istəyinə uyğun müəyyən əmələ təhrik olunur, yaxud gələcəkdə baş verəcək hadisəni gözləməyə başlayır²⁰. Bütün bunları əsas götürərək adresant öz hökmünü, fikrini müəyyən kommunikativ şərait üçün optimal olan formada verir, ifadəni öz intensiyasına, kommunikantların emosional vəziyyətinə, sosial statusuna uyğun şəkildə qurur.

Nitqin tədqiqinin pragmatik aspekti məndə interaktiv blokun şərhini nəzərdə tutur. Bu, hər şeydən əvvəl, kommunikativ-pragmatik situasiyanın nəzərə alınmasıdır-nitq prosesində danışanın şüurunda mövcud olan ünsiyyətin zahiri şərtlərinin kompleksidir: kim-kimə-nə haqqında-harada-nə zaman-niyə-necə? və s. Kommunikativ-pragmatik situasiyaların sadalanan parametrlərinə müxtəlif pragmatik informasiya tipləri də aid edilir. Buna görə də dil materialının tədqiqinin linqvopragmatik aspekti söyləmin və bütöv bir mətnin interpretasiyası ilə bağlıdır. Burada nitqin subyektivi, onunla adresat arasında olan interaktivlik, nitq ünsiyyətinin konkret situasiyası (yeri,

²⁰ Дейк, Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. / Т.А.Дейк. – Москва: Прогресс, – 1989. – р. 293

zamanı, şəraiti), kommunikasiyanın məqsədi və predmeti kimi faktorlar əsas rol oynayır. Dissertasiyada bu məsələlər ingilisdilli mətnlər əsasında şərh edilir.

Bələliklə, I fəsildə aparılmış tədqiqat göstərir ki, mətnin təşkili və tamlaşması prosesi aktual üzvlənmənin köməyi ilə gedir. Söyləmlərin aktual üzvlənməsi onları ya tema, ya da rema xətti ilə bir-birinə bağlayır. Bu bağlılıq mürəkkəb sintaktik bütövün formalaşmasına kimi davam edir və bundan sonra növbəti mürəkkəb sintaktik bütövün təşkili baş verir.

Tədqiqat işinin **“Mətnin mikro və makrotemalara bölünməsi”** adlanan üçüncü fəslində nəqletmədə mənanın genişlənməsi, bədii mətnin emotiv sahəsinin məna genişləndirici funksiyaları və mətnin semantik təşkili məsələləri araşdırılır.

Bir sıra müəlliflər bitkin əsəri hər biri mürəkkəb sintaktik bütövün teması olan mikrotemaların sintezi kimi qəbul edirlər²¹.

Azərbaycan dilçiliyində “alttema”, “subalttema” anlayışlarından istifadə olunmamışdır. Mikrotema və makrotema terminləri isə, işləkdir. Bu, mikromövzu və ya makromövzu da sayıla bilər.

Bədii mətndə mənanın genişlənməsi bu əsərin əsas mövzusunə doğru inkişafı nəzərdə tutur. Əsərdəki mikromövzular necə formalaşır və onlar makromövzulara necə çevrilir? Ümumiyyətlə, nə qədər mikromövzu, nə qədər makromövzu mümkündür? Söyləmin teması, tema-rema keçidləri, tematik proqressiya qeyd edilən məsələ ilə necə bağlıdır? Bütün bu suallar konkret olaraq, ən azı bir neçə kiçik həcmli nəsr əsərinin lingvistik təhlilini tələb edir. Əks təqdirdə mənanın genişlənməsi, mövzu keçidləri məsələsinin həlli çətinidir. Ona görə də, bir neçə kiçik həcmli hekayəni mürəkkəb sintaktik bütövlər və ya abzaslar üzrə ardıcıl təhlilə cəlb etmək lazım gəlir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, müəllif nitqinin hansı variantlarından istifadə də əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan, ilk növbədə

²¹ Тураева, З.Я. Лингвистика текста. / З.Я.Тураева. – М.: Просвещение, – 1986. – 127 с; Огиенко, Е.А. Генезис и становление явления актуального членения предложения: Пражская лингвистическая школа: [Электронный ресурс] // Филологические науки. Вопросы теории и практики, №4 (22) 2013, часть 2. URL: www.gramova.net

nəqletmə şəklində yazılmış hekayənin tema və ya mövzu təhlilini aparmağa çalışsaq.

“Annabel and Midge came out of the tea room with arrogant slow gait of the leisured, for their Saturday afternoon stretched ahead of them. They had lunched, as was their wont, on sugar, starches, oils and butter fats. Usually they ate sandwiches of spongy new white bread greased with butter and mayonnaise; they ate thick wedges of cake lying wet beneath ice cream and whipped cream and melted chocolate gritty with nuts. As alternates, they ate patties, sweating beads of inferior oil, containing bits of bland meat bogged in pale, stiffening sauce; they ate pastries, limber under rigid icing, filled with and indeterminate yellow sweet stuff, not still solid, not yet liquid, like salve that has been left in the sun the chose no other sort of food nor did they consider it. And their skin was like the petals of wood anemones, and their bellies were as flat and their flanks as lean as those of young Indian browes.”²²

Doroti Parkerin “Standard of living” hekayəsinin birinci abzasının birinci söyləmində aktual üzvlənməyə görə, tema Annabel və Mic adında qızlardır. Söyləmin reması isə şənbə naharının onlar üçün ənənəvi olaraq eyni menyu təşkil etməsidir. Bu söyləmdə daha bir mənə planı vardır: *“came out ... with arrogant slow gait of the leisured”*. Nəqlədən qızların kafedən necə çıxdıqlarını təsvir edir və yerləş tərzinin sərbəstlik, azadlıq kimi təsəvvürlər oyatması arxa planda qalır. Sonrakı söyləmdə tema qalır və menyuya daxil olan yeməklər sadalanır. Üçüncü söyləmdə də tema qalır, yeyilən yeməklər dairəsi genişləndirilir. Dördüncü söyləmdə tema dəyişib alternativ menyu ilə əvəzlənir. İkinci söyləmdə işlənmiş *“They had kunched, as was their wont”* ifadəsi ilə beşincidəki *“they chose no other sort of food, nor ded they consider it”* əlaqələndərək yeni mənə xətti yaradır. Bu mənə xətti onların yeməyin zahiri görkəmlərinə, fiqurların təsirinə əhəmiyyət verməklə bağlıdır və nəqlədən də qeyd olunan məqamda qızların görkəmlərini, dərisini, fiqurunu təsvir etməyə keçir.

²² Dorothy, P. Standard of living [Electronic resource]. URL: <https://lingualeo.com/ru/jungle/the-standard-of-living-by-dorothy-parker-172636>

Bədii mətnin güclü mövqelərindən biri olan başlıq adresat və əsərin məzmunca yozumu üçün bir sıra informasiyalar verir. “Standard of living” Azərbaycan dilinə “Yaşayış/həyat standartı”, yaxud “Həyat səviyyəsi” kimi tərcümə oluna bilər. Bu başlıq hekayənin mövzusunun həyat səviyyəsinə həsr olunması informasiyasını verir. Birinci abzasdakı “tea room”, sadalanan yeməklər (məsələn, sugar, starches, oil vəs.) nahar edənləri kasıb təbəqəyə və beləliklə, aşağı yaşayış səviyyəsinə malik olan adamlar sırasına daxil etməyə əsas verir. Birinci abzasın dörd altmövzusunun ikincisi və dördüncüsü yenə də bir qədər əlahiddə qalır, mənanın bu iki istiqamətdə genişləndirilməsinə ehtiyac hiss edilir.

Mənanın tədricən bir xətt üzrə fəal genişlənməsi əsərin əsas mövzusunun konturlarını aşkara çıxarmağa başlayır. Əsas mövzu iki kasıb qızın varlanmaq, böyük miqdarda pul əldə etmək və sonra bu pulu özlərinə xərcləmək məqsədi, daha doğrusu, istəyi vardır. Həmin istək hələlik xəyal üzərində qurulub, gerçəkləşmə oyunla gedir. Əslində oyun əldə olan pulun necə xərclənməsi yolunun axtarışındadır. Pulun mövcudluğu mövzunu tam qapaya bilmir. Qızlar xəyalən əllərində olan pulu necə xərcləyəcəkləri, eləcə də həmin miqdarda vəsaitin onların gələcək həyatlarına tam çatıb-çatmayacağını müəyyənləşdirmək istəyindədir. Pul təsadüfən və bir dəfə gələcəkdir. Onun qurtarmaq təhlükəsi üzrədir.

Hekayənin sonrakı, yəni 12-ci abzasında müəllif bu mövzunu inkişaf etdirir. Qeyd etdiyimiz kimi, nəqlədən qızların oyuna ifrat ciddi şəkildə yanaşdığını, onu reallıq hesab etdiklərini təsdiqləyir. 12-ci abzasın inisial cümləsində bu mövzu təkrar daxil edilir: “*Midge played with a seriousness that was not only proper but extreme*”²³.

Müəllif əsas mövzunun bir qolunu tamamlayır. İnsanların həyat səviyyəsi müxtəlifdir. Onu mümkün və mövcud olanla tənzimləmək lazımdır. Əgər insan bir milyon dollardan da böyük sərvətin verə biləcəyi həyat səviyyəsini istəyirsə, onda ona daha böyük maddi vəsait lazımdır.

²³ Dorothy, P. Standard of living [Electronic resource]. URL: <https://lingualeo.com/ru/jungle/the-standard-of-living-by-dorothy-parker-172636>

Bədii mətndə mənanın genişlənməsində bu mətnin emotiv sahəsi mühüm rol oynayır. Müəllif və personajlar bədii əsərdə mərkəzi yerləri tutur. Elə əsərlər vardır ki, orada müəllif, daha doğrusu, nəqledən aparıcı mövqedə durur, oxucu onun nəfəsini, səsinə daim hiss edir. Müəyyən qisim bədii mətnlərdə qəhrəmanlar, personajlar fəaldır, bütün hadisələrin mərkəzində dururlar. Müəllif bu halda müşahidəçi funksiyasında çıxış edir, çox zaman qeyri-verbal hərəkətlərin təsvirini verir, konsituasiyanı aydınlaşdırır.

Məzmunun emotiv məzmununun binarlığı hissələrin daşıyıcılarının (müəllif-obraz) yalnız mətn xüsusiyyətləri ilə deyil, həm də funksional şərtlənir. “Real aləmi qavramanın iki bazis funksiyası vardır ki, bunlardan birincisi izahedici, təfsirçi funksiyadır. İkinci funksiya birincinin nəticəsindən doğan reqlyativ və ya tənzimləyici funksiyadır²⁴.

Emotiv məzmunun tamlığı insan emosiyaları aləminin müəllif şərhini və bu aləmin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutduğunu, ona təsir göstərmək, onu dəyişmək məqsədi daşdığını təxmin etmək mümkündür.

Fraqment emotiv mənalar mürəkkəb sintaktik bütövün ayrıca mətn fraqmentinin mikroteması ilə üst-üstə düşür. Məsələn, D.Parkerin hekayəsinin birinci cümləsində çay evindən qızların necə çıxması, onların yerışı haqqındakı müəllif təsviri fraqment emotiv mənanı ifadə edir və birinci sözləm çərçivəsində qalır. Həmin hekayənin 12-ci abzasının birinci cümləsi də fraqment emotiv mənə daşıyır. Burada Micin oyuna münasibətindən bəhs edən müəllif əvvəl qızın ciddi yanaşmasını qeyd edirsə, sonradan (elə həmin sözləmdə) ifrat ciddiliyi vurğulayır:

“Annabel and Midge came out of the tea room with arrogant slow gait of the leisured, for their Saturday afternoon stretched ahead of them.”²⁵

²⁴ Суртаева, А.В. Виды подтекстовых сигналов в заголовках художественных произведений (на материале рассказов П.Боулза) // – Москва: МГУКИ, Вестник МГУ культуры и искусства, – 2009. №6, – с.66

²⁵ Dorothy, P. Standard of living [Electronic resource]. URL:

<https://lingualeo.com/ru/jungle/the-standard-of-living-by-dorothy-parker-172636>

Emotiv mənalar mətndə daxili nitqin müxtəlif formaları ilə də verilə bilər. Mətn fraqmentində daxili nitq personajın psixoloji vəziyyətini ifadə edir. Birbaşa daxili nitqin siqnalları, yaxud göstəriciləri müxtəlif durğu işarələri, konsituasiya, birinci şəxsin təkini bildirən əvəzlilik olur. Emosional vəziyyət emotiv nominasiya, izahedici xarakterli söyləmlər vasitəsilə mətnə daxil edilir. İlkin adlandırma adresatı personajın öz hissələrini aydınlaşdırmaqla mühakimələrini anlamağa hazırlayır. Postpozitiv emotiv nominasiya personajın psixoloji vəziyyətini açır. Daxili nitq, adətən, analitik səciyyə daşıyır, çox zaman daxili dialoq, personajın öz-özü ilə mükəlliməsi formasında qurulur. Dilçilikdə belə mükəllimə növü autodialoq adlanır.

Beləliklə, mətndə mənənin genişlənməsi, tema və remanın parçalanması ondakı emotiv mənələrdən, belə mənələrin növlərindən də asılıdır. Müəllifin, personajların, eləcə də, oxucunun emosional vəziyyəti mənə dəyişmələrini müxtəlif istiqamətlərə yönəltməyə, ümumi məzmunun yozumuna yeni ştrixlər daxil etməyə imkan verir. Emotiv mənalar mətnin semantik təşkilində, tematik proqressiyasında öz rolunu oynayır.

Mətn struktur-semantik quruluş, kommunikativ tamlıq, məzmun bitkinliyi, məntiqi, qrammatik və semantik əlaqələrlə birləşmiş müəyyən mürəkkəb vahiddir. Mətnin semantik təşkilinin tədqiqi (onun eksplisit və implisit mənaları) “insan”, “zaman”, “məkan” kimi mətn universalisini mütləq əhatə edir. “İnsan” universalisi bu üçlükdə mühüm yer tutur.

“İnsan” mətn universalisi ilə “zaman” və “məkan” qırılmaz surətdə bağlıdır. Onlar mətndə əlaqələndirici və modelləşdirici funksiyaları yerinə yetirir. Personaj obrazları ilə əlaqələnən “zaman” və “məkan” həm də konkretləşdirici, eləcə də xarakteroloji funksiyaları yerinə yetirir. İnsan mətndə zaman və məkan çərçivələrində təsvir olunur. O, şərti bir məkan daxilindədir, konkret mətn zamanında mövcuddur. Bununla yanaşı məkan və zaman qəhrəmanın tipini və xarakterini təyin edir²⁶.

²⁶ Давыдова, А.Р. Тема-рематическая организация текста газетных сообщений. / А.Р.Давыдова. – Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, – 2009. – с.39

Hər bir mətnin öz semantik sahəsi vardır və bu sahə mətnin məzmun tərəfini ifadə edir. “mətnin semantik sahəsi mental quruluşdur. Onun formalaşmasında, hər şeydən əvvəl, müəllifin intensiyası ilə şərtlənən dil işarələri toplusu – sözlər, cümlələr, mürəkkəb sintaktik bütövlər iştirak edir. Bundan başqa, formalaşma oxucunun mətni qavrama prosesindəki yozumu da öz rolunu oynayır. Mental semantik sahə (məzmun planı) həcmli, açıqdır, yalnız eksplisit mənaları deyil, qeyri-aşkar, implisit mənaları da ifadə edir.

Ümumiyyətlə, tematik progressiya tiplərinin tam məndə düzülüş ardıcılıqları kifayət qədər müxtəlif və rəngarəng olduğundan konkret modellərin qurulması çətinlik törədir. Buna baxmayaraq, bədii mətni tematik progressiyalar üzrə öyrənmək mənə genişlənməsinin ümumi mexanizmi haqqında təsəvvürlər yaradır. Bədii məndə tematik progressiyanın mümkün tiplərinin və onların əlaqələnmə, düzülmə ardıcılığını yuxarıda mövzu dəyişmələrini təhlil etdiyimiz hekayə əsasında nəzərdən keçirək. Qeyd olunduğu kimi, hekayənin birinci abzasının birinci söyləməndə tema – məlum olan “Annabel and Midge” birləşməsidir ($T_1=Annabel\ and\ Midge$). Cümlənin xəbəri “came out” söyləmin reması funksiyasında çıxış etmir. Rema onların şənbə qəlyanaltısı ilə başlayır və növbəti cümlədə də tema eyni qalırsa da, onu ifadə edən leksik vasitə dəyişir: $they=Annabel\ and\ Midge$. Yeninin, yəni remanın əvəzliklə ifadə olunması məsələsi tam öyrənilməmişdir. Hekayədə köhnə, verilən və ya tema “they” əvəzliyi ilə ifadəsini tapmışdır. Deməli, birinci iki söyləmədə tema eynidir və əlaqə paralel əlaqədir [$T_1\rightarrow R_1; T_1\rightarrow R_2$]. Tematik progressiyanı modelləşdirmə zamanı çox vaxt keçidlərin eyni tema üzrə aparılması diqqəti cəlb edir.

Aktual üzvlənməni mətnin əsas təşkiledicilərindən hesab edən Q.A.Zolotova tema-remə münasibətlərinin formalaşmasına bir qədər fərqli mövqedən yanaşmışdır. Onun fikrinə görə, mətnin nisbətən böyük vahidlərində müəyyən rema bircinsli ifadəsini rema dominantı baxımından tapır²⁷.

Tema-remə münasibətləri müxtəlif səviyyələrə malik olduğunu qeyd edən A.R.Davidova həmin münasibətlərin frazalararası (bir

²⁷ Золотова, Г.А. Роль ремы в организации и типологии текста // Синтаксис текста. / Г.А.Золотова. – М.: Наука, – 1979. – с.113

abzas daxilində), abzaslararası (qonşu və distant abzaslar arasında), abzasdan daha mürəkkəb quruluşlar (abzas tematik qrupları) səviyyələrini ayırmışdır²⁸. Belə təsnifi universal saymaq olmur, çünki abzas dərinlik deyil, formal üzvlənmə vahidi hesab edilir. Abzas bir cümlə, bəzən cümlənin bir hissəsi, mürəkkəb sintaktik bütöv və ondan böyük vahid kimi özünü göstərə bilir²⁹.

İ.R.Qalperinə görə, kontekstual-variantiv üzvlənmədə əsas vahid mürəkkəb sintaktik bütövdür³⁰. Belə üzvlənmə mətnin yalnız həcmi deyil, strukturunu və məzmununu da əhatə edir, onun baza səviyyəsini söyləmə və mürəkkəb sintaktik bütöv təşkil edir. Üzvlənmə mətnin hissələrinin formal əlaqələrinə deyil, məna əlaqələrinə əsaslanır. Şübhəsiz ki, hər səviyyədə tema-rematik progressiya mövcuddur. Tema və rema funksional qarşılaşdırılan elementlər kimi, fikrin inkişafını formalaşdırır, müxtəlif növ tematik progressiyalar yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, tematik progressiyada həm temanın bölünməsi, həm də remanın bölünməsi, parçalanması tiplərinə rast gəlinir. Yuxarıda temanın bölünməsinə aid nümunələr nəzərdən keçirilmişdir. Remanın iki və daha artıq temaya bölünməsi də mənanın genişlənməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

*“They looked alike, though the resemblance did not lie in their features. It was in the shape of their bodies, their movements, their style, and their adornments.”*³¹

Birinci söyləmin birinci hissəsində $T_1 \rightarrow R$ aktual üzvlənməsi baş verir. İkinci hissədə rema sinonim söz olan temaya (the resemblance) keçir və onun reması bölünən remanın birinci komponenti olur. İkinci söyləmə anaforik tema (it) ilə başlanır və burada remanın oppozisiya təşkil edən digər hissələri rema

²⁸ Давыдова, А.Р. Тема-рематическая организация текста газетных сообщений. / А.Р.Давыдова. – Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, – 2009. – с.57

²⁹ Головкина, С.Х. Лингвистический анализ текста. / С.Х.Головкина, С.Н.Смольников. – Вологда: Изд-во ВИРО, – 2016. – с.45

³⁰ Гальперин, И.Р. Очерки по стилистике английского языка: опыт систематизации выразительных средств. / И.Р.Гальперин. – М.: Либроком, – 2014. – с.212

³¹ Dorothy, P. Standard of living [Electronic resource]. URL:

<https://lingualeo.com/ru/jungle/the-standard-of-living-by-dorothy-parker-172636>

funksiyasında çıxış edir. Remanın dördkomponentli sıralanması baş verir: 1) *the shape of their bodies*; 2) *their movements*; 3) *their style*; 4) *their adornments*. “Qızlar bir-birinə çox oxşayır, lakin bu zahiri bənzərlik deyil, oxşarlıq fiqurada, hərəkətdə (özlərini aparmaqda), geyim və makiyajda, bəzənməkdədir”. Zahiri bənzərlik oppozisiyanın bir tərəfində, digər dörd oxşarlıq komponenti isə digər tərəfdə durur.

Beləliklə, mətnin semantik təşkili hər dəfə irəli sürülən tema ətrafında yeni informasiyaların verilməsi yolu ilə gedir. Bədii mətndə mənanın genişlənməsi tematik proqressiyalarla aparılır. Mürəkkəb sintaktik bütövə daxil olan cümlələrdə tema-rema üzvlənməsi baş verir. Mətndə tema və remalar müxtəlif ardıcılıqla düzülür. Belə ardıcılıqlar tematik proqressiya tiplərini təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi qənaətlərini *Natica* hissəsində aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

– İngilis bədii materiallarının təhlili bir daha onu sübut edir ki, bədii əsər bir hadisədən ibarət olmayıb hadisələr zəncirindən ibarətdir. Bəzən hadisələr ardıcılığı dəyişir, qırılır, başqa məkan və zaman daxilində yeni hadisələr zənciri hörülür, sonra bu zəncirlər fərqli şəkildə birləşir.

– Mətnin təşkilində zəncirvari və paralel əlaqələr iştirak edir. Bədii zaman irəliyə, geriyyə yerini dəyişir. Bir xətdə verilmiş informasiya sonradan dəqiqləşdirilir, tamlaşdırılır, genişləndirilir.

– Mətnin müəllifi və resipiyent mətnin ayrı-ayrı komponentləri arasında əlaqə adi vasitələrlə – koheziya vasitələri ilə aydın olmadığı hallarda da daim belə əlaqələri qurmağa çalışır. Kommunikasiyada ən kiçik semantik yükü söyləmə daşıyarsa, söyləmələrin kəsilməz məna əlaqələri mürəkkəb sintaktik bütövün məna yükünü əmələ gətirir.

– Mətn daim tematik inkişafda olur. Məlum olan ətrafında informasiyanın artması məna genişlənməsi, yenilərin bir-birini əvəz etməsi və əlaqələnməsi mətnin dərinləşməsinə səciyyəyəndirir. Məna necə genişlənir, necə dərinləşir, alt mövzular necə açılır, necə qapanır, daha böyük mövzular mənanın genişlənməsi və dərinləşməsi ilə hansı bağlılığa malikdir, bütün bunlar yalnız aktual üzvlənmə üzərində qurulmur, həm də mətnin tematik proqressiyasından asılı olur.

– Başqa dillərdə olduğu kimi, ingilis bədii dilində epigrafl üslubi fiqur kimi çıxış edir. Epigrafl başlıqdan ikinci pillədə durur. Sonrakı güclü mövqə olmaqla, məndən yuxarıda (başlıqdan aşağıda) qaldığından onunla bir tam kimi əlaqəyə girir. Bədii əsərlərdə müxtəlif epigraflardan istifadə edilir. Onlar məzmunca bitkin mətn fraqmentidir.

Dissertasiyanın əsas məzmununu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində əksini tapmışdır:

1. Meaning – Contents Parallels in a Literary Text // – Vienna, Austria, European Journal of Literature and Linguistics, – 2018. №2, – p.9-15;
2. Mətnin tematik proqressiyası // Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 95 illiyinə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların II beynəlxalq konfransı. – Bakı: Bakı Mühəndislik Universiteti, – 27-28 Aprel – 2018, – s.1728-1729;
3. Aktual üzvlənmə və mətnin tematik proqressiyası // – Bakı: Azərbaycanda xarici dillər, – 2018. №2, – s.40-45;
4. Mətnin güclü mövqeləri // “Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri” Beynəlxalq konfransı. – Bakı: ADU, – 25-26 oktyabr – 2018, – s.230-231;
5. Mətn strukturunda aktual üzvlənmədə məna bağlılığı // – Bakı: BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2018. №5, – s.22-26;
6. Ellipsis və mətnin məna genişlənməsi // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Elmi əsərlər, Dil və ədəbiyyat seriyası, – 2018. №2, – s.83-87;
7. Xarici dillərin tədrisi zamanı bədii mətnlərdən istifadə // “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” Respublika konfransı. – Bakı: ADU, – 6-7 dekabr – 2018, – s.37-38;
8. İngilis dilindəki mətnlərin tərcüməsi zamanı aktuallaşdırmanın tədqiqi // “Tərcümə problemləri” Respublika konfransı. – Bakı: ADU, – 15 mart – 2019, – s.68-69;
9. Ellipsis and semantic expansion of the text // VII International scientific and practical conference “Labyrinth of Reality” – Ukraine, – 14-15 February – 2020, – p.38-42;

10. Развитие текста: актуальное членение и тематическая прогрессия // – Алматы: Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, Вестник, Серия филологическая, – 2020. №2(178), – с.145-151.

Dissertasiyanın müdafiəsi 04 oktyabr 2023-cü il tarixində saat 11:00 Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "DB" ciyəni 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 08.06.2023

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 42270 işarə

Tiraj: 100 nüsxə